

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw

van Roon, E.W.R.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Roon, E. W. R. (2013). *Lotgevallen: De beleving van de dienstplicht door de Nederlandse bevolking in de negentiende eeuw*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2. De Nederlandse maatschappij en het leger in de negentiende eeuw: een terreinverkenning

2.1 Dienstplicht onder een Oranjevorst

De Nederlandse bevolking was in de Franse tijd niet aan de dienstplicht ontsnapt en onderging ook de oorlogvoering aan den lijve. Het dagboek van de Utrechtse apotheker Hendrik Keetell uit het jaar 1813, om een voorbeeld te noemen, stond vol met opsommingen van militaire decreten, doortrekkende troepen, inkwartieringen, executies, oproer en verzet.⁵⁹ Nederland bleef niet gespaard voor de oorlog die Europa in de jaren rond de eeuwwisseling teisterde, en dat niet alleen in het jaar 1813 vanwege de doortocht van de geallieerde troepen en de soms nog hevige strijd rond vestigingssteden als Deventer en Gorcum. Ook de jaren daarvoor waren gekenmerkt door oorlog en geweld. De Franse verovering in 1795, een mislukte Engelse en Russische invasie in 1799 die met veel bloedverlies gepaard ging,⁶⁰ een Engelse landing op Walcheren in 1809, de gedwongen deelname in mensen en goederen aan de Franse oorlogsmachine, hadden diepe sporen nagelaten. Nederland was niet gespaard gebleven voor het geweld en net als in de rest van Europa land heerste aan het einde van deze bewogen periode een zekere oorlogsmoeheid.⁶¹

In november 1813 werd Willem I na de gedeeltelijke terugtocht van de Fransen dan ook met groot enthousiasme in Den Haag en elders in het land ontvangen. De bevolking zal ongetwijfeld niet alleen massaal te hoop zijn gelopen vanwege zijn persoon maar vooral ook in de verwachting dat de nieuwe held een einde zou maken aan de vooral bij de armere bevolkingsgroepen weinig populaire Franse politiek van centralisatie. ‘Op bevrijding van de dienstplicht, centrale belastingdruk en gevaar voor geweld hadden de talloze scharen hun hoop gesteld’.⁶² Deze hoop zal zijn gevoed door een in het hele land bekend gemaakte *Oranje Boven* pamflet waarin niet alleen een vrolijke dag op kosten van de gemeenschap werd beloofd, maar ook expliciet de belofte werd gedaan dat de oude tijden zouden terugkeren. Al snel bleek dat Willem I op militair terrein niet aan de verwachtingen kon voldoen. Deze eerste koning uit het huis van Oranje had aanvankelijk nog een voorkeur voor legervorming in de stijl van de achttiende eeuw: een koninklijk staand leger met vrijwillige dienende militairen. Zo dienden tijdens de eerste decennia van Willems regime enige in Zwitserland en Nassau geworven regimenten.⁶³ Toch moest hij om praktische redenen ook een uit dienstplichtigen gevormde landmilitie in het leven roepen.

Het vormen van een nieuw staand leger bleek namelijk geen gemakkelijke zaak omdat de toeloop van Nederlandse vrijwilligers ver achter bleef bij de verwachtingen. Bovendien viel de werving van buitenlandse soldaten tegen door de invoering van de dienstplicht in andere landen.⁶⁴ Maar er was haast geboden en het leger had de hoogste prioriteit. De binnenlandse onafhankelijkheid moest verdedigd worden en Nederland werd geacht bij te dragen aan de bondgenootschappelijke inspanning tegen Frankrijk. De terugkeer van de koning had immers plaats op het moment dat de Fransen zich nog verspreid over enkele vestingsteden in het land bevonden. Daarna volgde de terugkeer van Napoleon die onvermijdelijk leek uit te monden in een grote veldslag. Willem I werd genoodzaakt terug te grijpen op het oude conscriptiestelsel van Napoleon om aan de behoefte aan manschappen te voldoen. Hij ondernam daarbij wel pogingen om associatie met de Napoleontische conscriptie te voorkomen. Ten eerste nam hij in de wetgeving de bepaling op dat de nationale militie alleen met speciale toestemming van het parlement buiten het eigen grondgebied mocht worden ingezet.⁶⁵ Ten tweede verwees hij naar de Unie van Utrecht. In dit in 1579 gesloten verbond tussen enige Nederlandse gewesten tegen Philips II was

⁵⁹ H. Keetell, *De stad Utrecht in het jaar 1813. Uit het dagboek van eenen ooggetuige* (Utrecht 1863).

⁶⁰ A. Alberts, *De huzaren van Castricum. Een geschiedenis van de Nederlandse Republiek van 1780 tot 1800* (Amsterdam 1973) 326. Marco van der Hoeven, ‘Hare straten rooken van het bloed. Nederlandse soldaten en burgers tijdens de napoleontische oorlogen’, in: Patrick Dassen en Petra Groen (red.) *Van de barricaden naar de loopgraven. Oorlog en samenleving in Europa, 1789-1918* (Amsterdam 2008) 60-65.

⁶¹ G. Best, *War and society in Revolutionary Europe 1770-1870* (Leicester 1982) 191.

⁶² J.A. Bornewasser, Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1830, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 11, 224.

⁶³ Amersfoort, *Koning en Kanton* 143-271.

⁶⁴ H. Amersfoort, ‘Voor vaderland en Oranje. Een verkenning naar de wederzijdse betrokkenheid van natie en leger’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 542 en 549.

⁶⁵ Pas in 1946 kwam het kabinet Schermerhorn-Drees op dit punt met een grondwetherziening. Om de inzet van dienstplichtigen in Nederlands-Indië mogelijk te maken, werd artikel 192, dat de overzeese inzet van dienstplichtigen tegen hun wil verbood, buiten werking gesteld.

bepaald dat het dragen der wapenen ter verdediging van het eigen grondgebied een van de eerste plichten van alle ingezetenen was. Ten derde liet hij de mogelijkheid bestaan om aan de dienstplicht te ontsnappen door het stellen van een plaatsvervanger. Het waren fraaie woorden die echter niet konden verbloemen dat er een vorm van dienstplicht werd gehandhaafd. Zelfs de verschrikkingen van de oorlog bleken voor deze nieuwe dienstplichtigen nog geen verleden tijd. Aan de bloedige slag bij Waterloo op 18 juni 1815 namen 32 bataljons Noord-Nederlandse infanterie deel. Van deze bataljons behoorden er 15 tot de nationale militie.⁶⁶

De samenstelling van het Nederlandse leger met zijn buitenlanders en dienstvervangers was dus allesbehalve nationaal. Maar natievorming of een nationale samenstelling van het leger omwille van zichzelf vormde voor Willem I geen doelstelling van zijn beleid. Zijn ideaal was een beroepsleger zoals de absolutistische monarchen in het buitenland en in beperktere mate de Nederlandse stadhouders dat tijdens het *Ancien Régime* hadden gekend.⁶⁷ Alleen uit praktische noodzaak, het tekort aan beroepssoldaten, was hij gedwongen een vorm van dienstplicht in te stellen. De uit dienstplichtigen bestaande militie had door de opstelling van Willem in deze eerste jaren nog weinig allure. Zij bleef in de eerste plaats vooral een hulpkorps van het staande leger dat uit beroepsmilitairen bestond. In de loop der jaren kwam daar wel verandering in. De plaats van de militie binnen de Nederlandse krijgsmacht werd belangrijker omdat het aantal beroepsmilitairen ondanks de werving in het buitenland sterk achterbleef bij de behoefte aan manschappen. De koning moest terugvallen op de militie om het tekort aan beroepskrachten aan te vullen, of hij wilde of niet. De nationale militie speelde door de situatie op de arbeidsmarkt na een aantal jaren niet langer een ondergeschikte rol, maar werd een legeronderdeel dat gelijkwaardig was aan het staande leger. Zo werd het aantal dienstplichtigen uitgebreid, kwam er een vaste kern omdat een deel in het najaar na het afzwaaien van de jongste lichte onder de wapenen bleef, en werd besloten de twee strijdmachten in elkaar te laten opgaan. Sinds een wet uit 1818, die dit laatste voor de infanterie regelde, was er sprake van een kadermilitieleger waarbij de beroepsmilitairen van het staande leger het kader vormde dat de dienstplichtige soldaten oefende.⁶⁸ Tot 1898 zou de vorm van dit kadermilitieleger met zijn plaatsvervangers en nummerververselaars niet noemenswaardig veranderen. Ieder jaar hadden enkele duizenden jongeren van 19 of 20 jaar door het trekken van een laag nummer de taak samen met beroepsmilitairen en dienstvervangers de kazernes te bemannen.

2.2 *Standsbewustzijn*

Tijdens het rekruteringsproces voor de nationale militie probeerden zowel arme als rijke burgers onder het gedwongen kazerneleven uit te komen en de dans te ontspringen. Jongens uit de onderste sociale lagen waagden hun kans meestal noodgedwongen via illegale wegen door bijvoorbeeld inschrijvingen en keuringen te manipuleren. Zonen van bemiddelde ouders maakten gretig gebruik van het remplaçantenstelsel, dat tegemoet kwam aan hun elitaire leefwijze die hoorde bij de negentiende-eeuwse standenmaatschappij. Een jonge heer ging niet samenleven met soldaten die afkomstig waren uit de lagere regionen van de samenleving. De omgeving speelde een belangrijke rol bij deze verschillende vormen van dienstvermijding in de hogere en lagere regionen van de bevolking. De elite had geen scrupules over het stellen van remplaçanten omdat de dienstvervanging wettelijk was toegestaan en onder de leden van de gegoede burgerij een vrij algemeen aanvaard gebruik was. De omgeving van de jongens en ouders die een remplaçant stelden, corrigeerde hen daarom niet. De minder bedeelde lotelingen kregen vaak een onontbeerlijke helpende hand van familie en dorps- of buurtgenoten, die hen assisteerden of een oogje toeknepen bij hun pogingen onder de dienst uit te komen.

Het weinig nationale karakter van de militie met zijn beperkte vorm van dienstplicht en met zijn dienstvervanging zorgde ervoor dat zowel in hogere kringen als bij de lagere volksklasse een stimulerende werking van de naaste omgeving ontbrak. Een standaardantwoord op de vraag 'waarom in dienst?' die de socioloog Jan van der Meulen in de jaren tachtig van de vorige eeuw aan toekomstige Nederlandse dienstplichtigen stelde, was: 'Omdat het moet'. Het 'moest' omdat het als iets normaal werd gezien,

⁶⁶ W.E. van Dam van Isselt, *Het aandeel der Nederlandsche troepen in den veldtocht van 1815* (Amsterdam 1915) 11.

⁶⁷ Amersfoort, *Koning en Kanton*, 305.

⁶⁸ De andere wapens volgden in latere jaren.

zonen gingen omdat ze deden wat de vaders, ooms, neven, buurjongens en bekende Nederlanders als voetballers deden.⁶⁹ Voor de dienstplichtige in de negentiende eeuw was een dergelijk referentiekader afwezig. Hij behoorde tot een minderheid onder zijn leeftijdsgenoten en zijn omgeving keek wantrouwend tegen het vreemde fenomeen dienstplicht aan. In 1875 had C.A. Brandts Buys in samenwerking met de katholieke schrijver dr. J.J.F Wap weliswaar het in latere jaren populaire marslied: *'t is plicht dat ied're jongen* gecomponeerd, dat het volgende couplet kende:

*Hoezee, hoezee voor Nederland, hoezee
Hoezee, hoezee voor Nederland, hoezee
Voor Koning en Vaderland
Waakt ied're jongen mee*

Het waren fraaie woorden die echter in de negentiende-eeuwse praktijk van alledag nog weinig zeggingskracht hadden en vooral latere generaties zouden aanspreken. In de negentiende eeuw vierde het gezin vooral feest als de zoon of broer had vrijgeloofd, hield het de uitslag van de keuringen ten eigen faveure in de gaten, of had het veel geld over voor een vervanger.

De Nederlandse culturele en politieke elite uit de negentiende eeuw zag ten opzichte van de persoonlijke vervulling van de dienstplicht voor zichzelf ook geen voorbeeldfunctie of voortrekkersrol weggelegd. De bekende en leidende figuren uit die tijd lieten zich over het algemeen vervangen, hoe orangistisch en nationalistisch hun politieke ideologie en retoriek ook waren. Willem Bilderdijk was een van hen. Hij was niet alleen een van de beroemdste Nederlandse schrijver-dichters uit het begin van de negentiende eeuw, maar had in zijn tijd als geschiedkundige en rechtsfilosoof ook grote invloed op een groeiende aanhang van een orthodox-protestante reveilbeweging, die het protestants karakter van de Nederlandse natie een warm hart was toegedaan. Bovendien stond hij bekend als een vurige Oranjeklant. Later in de eeuw zou hij een voorbeeld vormen voor de antirevolutionairen vanwege zijn politieke kerngedachte die was gebaseerd op het drievoudig snoer van Kerk, Vaderland en Vorstenhuis in de vreze Gods verbonden.⁷⁰ In 1831, midden in het conflict tussen Nederland en de 'muitzieke' katholieke Belgen, was Bilderdijk een oude, gebroken man, die in zijn leven veel tegenslagen had gekend. Hij had de meeste van zijn kinderen overleefd, een voor die tijd zeldzame, vernederende scheiding achter de rug en zijn tweede vrouw kort daarvoor verloren. Deze door het leven getekende man, moest in 1831 zijn jongste negentienjarige zoon, Lodewijk, aan het Nederlandse leger afstaan, een leger dat streed tegen de Belgische opstandelingen omdat zij zich tegen het drievoudig snoer hadden gekeerd. De staat vroeg ter verdediging van de door Bilderdijk zo hoog geachte belangen een persoonlijk offer van de oude man die eenzaam zou achterblijven. Moest de literator zijn enig overgebleven zoon, die overigens zelf een militaire loopbaan ambieerde, ter verdediging van de door hem zo hoog geachte belangen en als voorbeeld voor anderen zijn dienstplicht in de zogeheten nationale militie laten vervullen? Of ging persoonlijke leed hier voor het vaderland? Zijn jonge vriend Wap, dezelfde letterkundige die jaren later het patriottische *'t is plicht dat ied're jongen* mede zou schrijven, hoefde in 1831 niet lang over dit dilemma na te denken. Hij richtte een verzoekschrift aan koning Willem I waarin hij dispensatie bepleitte: 'Lodewijk is thans volgens de wet dienstplichtig, en zal de grijzen vader hopeloos moeten achterlaten en onder den last der jaren, evenzeer als onder dien van levensrampen, eenzaam en verlaten moeten doen verkwijnen. Bilderdijk was, is en zal blijven éénig, zoo lang Nederland haren naam dragen zal; en daarom is het, dat ik de eerbiedige vrijheid neem, als ten deze der zaken van nabij kundig, U mijn Koning, allen nederigst te verzoeken, in dit zonderling geval, dan ook buitengemeenen maatregel wel te willen doen nemen, en te gelasten, dat Bilderdijk's zoon, Lodewijk, tot na de dood zijns schitterenden vaders en tot diens staf en steun bevrijd blijve van de volbrenging zijner dienstplichtigheid in 's Rijks armee'.⁷¹ Wap gunde zijn vriend een rustige oude dag en naar een mogelijke voorbeeldfunctie van Bilderdijk gingen zijn gedachten niet uit. De betrokken autoriteiten hadden blijkbaar eenzelfde standpunt: zijn zoon Lodewijk kreeg uitstel.

Wap diende waarschijnlijk een verzoekschrift in omdat Bilderdijk zelf te arm was om voor een remplaçant te zorgen. De dienstvervanging was bij de Nederlandse elite populair en er was behalve

⁶⁹ Jan van der Meulen, *De verbeelding van de soldaat*, (Assen 1990) 59-68.

⁷⁰ W. de Zwaag, *Willem Bilderdijk. Vader van het reveil* (Houten 1991) 287.

⁷¹ Nationaal Archief Den Haag (NA), 2.04.01, archief ministerie van Binnenlandse Zaken, nr 2134, verzoekschrift 6 mei 1831.

gebrek aan geld weinig anders dat vooraanstaande burgers ervan weerhield om op die manier de dienstplicht te mijden. De mogelijkheid was door de Fransen in het leven geroepen om de elite buiten schot te houden en de bittere dienstplichtpil zo voor kringen die enige politiek zeggenschap hadden te verzachten. Bovendien won de staat ermee omdat op deze manier jonge talenvolle ambtenaren en onderwijzers voor het overheidsapparaat behouden bleven ten koste van mannen uit de onderste lagen van de samenleving die buiten de armenzorg werden gehouden. Willem I had, als eerder opgemerkt, de mogelijkheid van vervanging laten bestaan om op die manier zijn handhaving van dienstplicht minder zwaar te doen wegen.

Uit de reeks van verslagen van de afloop van de lichten voor de nationale militia, die vanaf 1818 jaarlijks door de minister van Binnenlandse Zaken werden opgesteld, blijkt dat de populariteit van het remplaçantenstelsel gedurende de hele negentiende eeuw aanhield. In de verslagen waren twee aparte rubrieken opgenomen waarin per provincie stond vermeld hoeveel dienstplichtige jongens een plaatsvervanger of nummervervisselaar namen. Uit deze rubrieken blijkt dat het landelijk gemiddelde percentage vervangingen voor de hele periode 1818-1898 op 18,9 procent lag.⁷² Bijna een vijfde deel van de ouders van de dienstplichtige jongens had er dus veel geld voor over om hun zonen buiten de kazernemuren te houden. In 1898, het laatste jaar dat dienstvervanging mogelijk was, stelde nog steeds 18,4 procent van de dienstplichtigen een andere persoon in zijn plaats aan. De belangstelling voor het remplaçantenstelsel was dus tot het einde groot. De dienstvervanging kwam kennelijk de hele eeuw tegemoet aan een verlangen dat leefde bij een bovenlaag van de bevolking om niet te worden vereenzelvigd met dienstplichtige soldaten die in de loting waren gevallen en dienstvervangers die zich uit geldgebrek aanboden. De wijze van rekruteren en de samenstelling van de nationale militia zorgden ervoor dat de goeude burgerij de dienstplicht meer als een last bleef beschouwen dan als een plicht ten opzichte van koning en vaderland.

De lotgevallen van opnieuw een negentiende-eeuwse schrijver, Hendrik Tollens, die een grote faam genoot om zijn sentimentele en chauvinistische gedichten, zijn symbolisch voor vaderlandsliefde in betere kringen die zich in die tijd niet in animo voor de dienstplicht vertaalde. In 1821 was hij commissaris geworden van een Rotterdamse Waarborgmaatschappij die zich tot doel stelde om vervangers te verzorgen voor jongens uit bemiddelde families die niet in dienst wilden. Waarschijnlijk was hij ten behoeve van zijn oudste zoon, de op 4 juli 1801 geboren Karel, tot de maatschappij toegetreten. Karel wilde graag carrière maken in Nederlands-Indië en vijf jaren dienstplicht zouden dan wel erg slecht uitkomen.⁷³ Zelfs voor de populaire dichter van nationalistische gedichten als de *Hoekschen en Kabeljaauwschen, de overwintering der Hollanders op Nova Zembla* en het volkslied *Wien Neêrlands bloed*, ging de carrière van zijn zoon voor de dienstplicht. Geheel volgens de tijdgeest kwam het niet in Tollens op dat een dienstvervanger en zijn bombastische nationalistisch retoriek met elkaar in tegenspraak konden zijn.

Toch liep het bij Tollens uiteindelijk anders dan bij Bilderdijk. Een overeenkomst was nog wel dat ook hij een kleine tien jaar later tijdens het conflict met de Belgen via een zoon opnieuw in aanraking kwam met de krijgsmacht. Een belangrijk verschil was echter dat het bij Tollens niet ging om de dienstplicht, maar om een zoon die zich als vrijwilliger aanmeldde. Die zoon Piet was student rechten in Leiden en als vele studenten was hij in de ban geraakt van een revanche op de opstandige Belgen. Opgehitst door pamfletten, kranten en brochures met gedichten vol pathos gaven studenten, onderwijzers en andere jongeren van goeude huize gehoor aan de oproep voor volk en vaderland te dienen in eigen vrijwilligerskorpsen om zo de Belgen een lesje te leren. Bij vader Tollens was in dit geval geen spoor van twijfel over de actie van zijn zoon. De trotse vader zocht hem integendeel op toen hij op weg naar het zuiden met zijn korps Rotterdam aandeed en voerde hem triomfantelijk langs de mensenmassa's naar hun huis. G.W. Huygens, biograaf van de dichter en niet bekend met het commissariaat van Tollens in de beginjaren 1820, schreef hierover: 'Voor geen geld had Tollens zich de eer laten afkopen dat althans één voor zijn land en koning tegen de ónverlaten en booswigten optrok'.⁷⁴ In deze oorlogstijd juichte Tollens de vrijwillige deelname aan het Leidse studentenkorps toe. Zijn vroegere functie bij het Rotterdamse deelgenootschap, die hij had bekleed om een andere zoon buiten de dienstplicht te houden, speelde geen rol. De figuur Hendrik Tollens lijkt zo de

⁷² Zie noot 42 in hoofdstuk 1. Met vervangingen worden zowel plaatsvervanging als nummervervisseling bedoeld.

⁷³ G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld* (Rotterdam 1972) 59 en 173. De veronderstelling voor deelname van zoon Karel is van ondergetekende.

⁷⁴ Huygens, *Hendrik Tollens*, 210.

verpersoonlijking van de toen in betere kringen populaire gedachte dat waar patriottisme in tijden van crisis en oorlog werd getoond. De dienstplicht in vreedstijd was een andere zaak, die aan lagere kringen toebehoorde en een relatie tussen dienstplicht en vaderlandsliefde werd nog nauwelijks gelegd.

De dienstvervanging zorgde er in vreedstijd voor dat de zoon van welgestelde ouders en met een goede opleiding niet met het ‘onwetende volk’ in aanraking kwam. Het conflict met de Belgen, dat in die dagen toch tot zeldzaam hoog oplopend patriottisme leidde, veranderde daar weinig aan. De nationale militie bleef bij uitstek een exponent van de standenmaatschappij en nauwelijks een kweekplaats van nationale eenwording. Een belangrijke oorzaak hiervoor was de omstandigheid dat de studenten waren ondergebracht in eigen afzonderlijke studentenkorpsen en niet als onderdeel van de nationale militie dienden. De dagboeken en andere geschriften die de geschoolde studentvrijwilligers over hun belevenissen schreven, bevestigden het clichébeeld dat de gegoede burgerij van de ‘gewone’ dienstplichtige had. De vooroordelen ten opzichte van *Jan Soldaat* bleven op deze manier bestaan. Een *brave Hollandse vrijwilliger* legde bijvoorbeeld de oorzaak van het mislukken van de bezetting van Brussel in september 1830 bij het lage zedelijk peil van de geregelde troepen: ‘wanneer alle soldaten zóó zijn, bevreedt het mij niet dat Napoleon ze als slachtvee beschouwde, en moet ik lagchen bijkans om de teergevoelige menschevrienden, dezer eeuw, die over zoodanig volkje kunnen spreken also het van menschenwaarde bewustzijn had’.⁷⁵ Het was een voorbeeld van de vooringenomenheid onder de studentvrijwilligers over dienstplichtigen die voor eenzelfde zaak vchten.

Naast de meestal zelfingenomen ontboezemingen van de studentvrijwilligers uit de negentiende eeuw, zijn recent als uitzondering ook twee dagboeken gepubliceerd van ‘gewone’ soldaten uit Amsterdam: de scheepstimmerman en milicien Johannes van Oostendorp en de winkelbediende en schutter Jan Teunisse.⁷⁶ In deze dagboeken was geen plaats voor ontmoetingen met notabelen, beschrijvingen van de stijl van het interieur van het huis van de gastheer en uitgebreide maaltijden en drinkgelagen met wijn en cognac, maar voor verveling en zorgen over vervuilde inkwartieringplaatsen, ziekte, schaarste en provoost. De twee schikten zich op hun manier in hun lot. In deze standensamenleving werd trouwens niets anders verwacht dan berusting op de plaats op de maatschappelijke ladder die God zo had voorbestemd. Toch geeft vooral Teunisse in zijn dagboek soms ook blijk van een kritische kijk op zijn meerderen en op bepaalde momenten zelfs van een soort van ingehouden woede. Zo schreef hij op 28 juni 1832 cynisch over het vertrek van een officier, want op die datum: ‘vernamen wij hier dat onze grootmajoor Kerkhoven ons den 27 dezer zijn afscheid genomen had en ons verlaten ging, hetgeen ons niet aangenaam was; niet om zijn kunde of bekwaamheden of zijn innemend gedrag jegens ons; daar was zoowat niets van aan. Maar de meesten der gaste die vroeger ons alle aangespoord hadden om haardsted (en) en kachels te verlaten, diezelfde mannen met tekens op hun borst van *moed, beleid en trouw* – schoon ze zelf niet eens wisten hoe zij daaraan kwamen – die mannen, die liepen nu den een voor den ander alle meest weg, Onze grootmajoor Kerkhoven duikelde met de eerste attacke tegen de Belgen reeds met zijn witte paard in een droge sloot van angst, een mooie aanvoerder’.⁷⁷ Zo verliet de grootmajoor vroegtijdig het toneel en hij was trouwens niet de eerste militair: de studentvrijwilligers waren hem voorgegaan. Zij hadden vlak na de Tiendaagse Veldtocht hun ontslag gekregen. Teunisse en Oostendorp zouden nog een aantal jaren gemobiliseerd blijven.

Het oplevend patriottisme waar Tollens vol passie en pathos over schreef en dat zoveel studentvrijwilligers had opgeleverd, werd dus niet omgezet in een toenadering tussen de standen. Er veranderde weinig aan de negatieve beeldvorming van de maatschappelijke elite over de dienstplicht en andersom kan het optreden van de studentvrijwilligers voor dienstplichtigen uit de lagere kringen als de twee Amsterdamse volksjongens Van Oostendorp en Teunisse, nauwelijks een inspiratiebron zijn geweest. Voor de minder welgestelde boeren, burgers en buitenlui, die de dienstplicht aan den lijve ondergingen, was en bleef een verplicht verblijf in het leger bovenal een hinderlijke onderbreking van het dagelijks leven en geen verheven ideaal voor koning, volk en vaderland. De gevoelens van de modale Nederlandse burgers die in deze jaren in de kazernes dienden, waren hoe dan ook nauwelijks

⁷⁵ Frits Rovers, *Dan liever de lucht in! Jan van Speijk en de Belgische opstand* (Hilversum 2000) 43. Zie ook: H. van der Hoeven, *Een fuselier in de Belgische opstand. Aantekeningen van Johannes van Oostendorp over de jaren 1830-1832* (Den Haag 1980) 21-22.

⁷⁶ Van der Hoeven, *Een fuselier*. Jan Teunisse, *Onderdaan in Oranje's oorlog: dagboek van een Amsterdamse schutter ten tijde van de Belgische onafhankelijksoorlog 1830-1832*, bezorgd door Ingeborg Teunisse (Zutphen 2002).

⁷⁷ Teunisse, *Onderdaan*, 107.

door nationaal sentiment beïnvloed. Op het moment dat ze voor hun eerste oefening in de kazerne opkwamen, ontbrak het hun aan scholing en communicatiemiddelen om goed begrip te hebben van staatszaken. De katholieke miliciens onder hen hadden daarbovenop instinctief, of door de katholieke clerus ingefluisterd, vaak meer sympathie voor hun zuidelijke geloofsgenoten dan hun protestantse kameraden lief was.

Knippenberg en De Pater kwamen in hun studie over de eenwording van Nederland tot de conclusie dat Nederlanders met een regionale oriëntatie, waarvoor het begrip vaderland de minste betekenis had, uit de lagere standen afkomstige katholieken waren.⁷⁸ Hun conclusie lijkt gerechtvaardigd als het enthousiasme van de gefortuneerde studentvrijwilligers wordt vergeleken met het optreden van de minder welgestelde katholieke miliciens en schutters die in 1830 de rijen vulden. Zij reageerden heel anders op het optreden van Willem I ten opzichte van de Belgen dan de bevlogen studentvrijwilligers uit het protestante westen en noorden van het land. De katholieke miliciens en schutters uit de zuidelijke provincies waren op zijn zachtst gezegd niet altijd even enthousiast en in sommige gevallen kozen zij zelfs de kant van de Belgen. Ook in Twente en Gelderland kwam het tot serieuze opstootjes van katholieke schutters die weigerden naar het zuiden te vertrekken. Overigens was het optreden van de protestantse miliciens en schutters ook niet altijd even geestdriftig, blijkt uit afkeurende geluiden die te horen waren in het noorden van het land. Het conflict met België betekende een hard gelag voor de mannen die op de koopvaardij voeren of zich met walvisvaart bezighielden. Zij waren alleen voor de militieplicht vrijgesteld in tijd van vrede, maar moesten nu in dienst. Dit ging niet van harte.⁷⁹ Het geringe enthousiasme van deze zeelieden om de dienstplicht te vervullen, is niet in tegenspraak met de these van Knippenberg en De Pater. Want hoewel de meesten onder hen protestant zullen zijn geweest, waren ze afkomstig uit de lagere bevolkingslagen. Volgens beide sociaal-geografen moest nationaal bewustzijn vooral gezocht worden bij de gevestigde burgerij. Toch bevestigde deze paragraaf de opvatting van Knippenberg en De Pater niet in alle gevallen. De grote verbondenheid met het vaderland bij de protestantse gegoede burgers in de steden van Holland manifesteerde zich alleen in de ijver van de studentvrijwilligers in de korte periode van de crisisjaren 1830-1831. De vervulling van de dienstplicht was een andere zaak die de harten van deze gegoede burgers niet sneller liet kloppen.

2.3 Een vertekend beeld

In de tweede helft van de negentiende eeuw lijkt er op het eerste gezicht nog nauwelijks iets veranderd in de houding van de elite ten opzichte van de dienstplicht. De dienstvervanging was althans nog steeds populair. In de persoonlijke en familiearchieven die bewaard zijn gebleven en in autobiografieën of levensbeschrijvingen die zijn gepubliceerd over negentiende-eeuwse kopstukken uit de 'bloem der natie' komt de dienstplicht door het gebruik dat zij maakten van het remplaçantenstelsel nauwelijks voor. In de archieven is soms nog een verdwaalde akte van plaatsvervanging of nummerververseling terug te vinden, maar in autobiografieën en levensbeschrijvingen is vrijwel nergens iets geschreven over hoofdpersonen die in hun loopbaan of studie ernstige vertragingen ondervonden door een verplichte dienst onder de wapenen.

Zo wordt de dienstplicht nauwelijks genoemd in de biografieën over bekende Nederlanders die in de negentiende eeuw hun jeugd jaren beleefden. Twee belangrijke minister-presidenten uit het begin van de twintigste eeuw, Abraham Kuyper en Charles Ruijs de Beerenbrouck, waren bijvoorbeeld vrijgesteld, de eerste door zijn studie theologie in Leiden en de tweede omdat hij enig zoon was. Ook de opvolger van Ruijs de Beerenbrouck, Hendrik Colijn, kende geen dienstplicht, en dat was in zijn geval omdat hij al op jonge leeftijd een militaire opleiding volgde. De leider van de SDAP, de Fries Pieter Jelles Troelstra, was afkomstig uit een welgesteld liberaal milieu. Zijn vader zorgde er in 1879 voor dat Pieter, voor wie het socialisme pas later in zijn leven een rol ging spelen, niet zijn studie rechten hoefde te onderbreken. De boerenknecht, Jelke Jasper uit het Friese gehucht Deinum werd zijn plaatsvervanger.⁸⁰ Een andere socialist van het eerste uur, Willem Vliegen, die wel uit arbeidersmilieu

⁷⁸ Knippenberg en De Pater, *De eenwording*, 41.

⁷⁹ NA, ministerie van Binnenlandse Zaken, nr. 2128, brief 16 december 1830. Zie ook 5.3.

⁸⁰ Piet Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010) 47.

afkomstig was, zal als eenvoudig typograaf niet aan een remplaçant hebben gedacht. Ook hij bleef echter buiten de dienst omdat zijn oudere broer al soldaat was.⁸¹

Maar niet alleen latere staatslieden, ook kopstukken uit het culturele leven bleven veelal buiten schot. Eduard Douwes Dekker, in 1838 nog niet beroemd onder het pseudoniem Multatuli, vertrok in dat jaar op achttienjarige leeftijd naar Nederlands-Indië, waar hij overigens wel een recalcitrant dienstplichtig korporaal in de Bataafse Schutterij werd.⁸² De oefentijd was echter van weinig betekenis en hinderde zijn ambtelijke carrière niet. Vader Van Gogh sloot voor zijn zoon Vincent, misschien wel de Nederlander uit de negentiende eeuw over wie later het meest is geschreven, een verzekering af waarmee hij in 1873 metselaar Antonie Blans uit Geertruidenberg, als vervanger liet aanstellen.⁸³ Een beroemde schrijver uit de tweede helft van de negentiende eeuw, Louis Couperus, kreeg eveneens een vervanger. In zijn geval was dat de Hagenaar en schoenmaker Hendrik Consijnse, die in 1863 voor hem als nummervervisselaar optrad.⁸⁴ En de invloedrijke literair criticus Conrad Busken Huet nam geen vervanger omdat hij niet hoefde: hij studeerde theologie in Leiden.⁸⁵ In een biografie over de gevierde architect Pierre Cuypers, zijn wel enkele zinnen aan dienstplicht in de nationale militie gewijd.⁸⁶ De Limburger die uit een artistieke maar verder eenvoudige familie van ambachtlieden kwam, had blijkbaar niet het geld om een dienstvervanger te nemen. Hij moest daarom onder de wapens bij de infanterie in Breda. Zijn diensttijd werd echter verkort omdat vooraanstaande kennissen een verzoekschrift indienden.⁸⁷

Deze willekeurig gekozen voorbeelden van bekende Nederlanders uit die tijd zeggen indirect iets over de eenzijdige druk die de negentiende-eeuwse dienstplicht uitoefende op onderste lagen van de bevolking. Maar daarmee is niet het hele verhaal verteld. In tegenstelling tot het beeld dat de bewaard gebleven dagboeken, memories en archieven van vooraanstaande personen en families oproepen doordat de dienstplicht in deze kringen vanwege de dienstvervanging en vele vrijstellingen zelden werd vervuld, speelden de gebeurtenissen rond de dienstplicht zich niet af in de marge van de samenleving. De eerder beschreven betrokkenheid van overheid en burgers bij de rekruteringsstadia en de dienstdienst binnen en buiten de kazerne getuigden hiervan. Daarnaast zijn er twee autobiografische aantekeningen uit de eerste helft van de negentiende eeuw bewaard gebleven die een afwijkend karakter hebben. Zij verschilden van de meeste andere autobiografieën uit die tijd omdat ze afkomstig waren van een Friese en een Gelders boer, die beiden weliswaar welvarend waren, maar met hun boerenbedrijf een meer traditioneel leefpatroon kenden dan de stedelijke elite. De succesvolle Gelderse boer en ondernemer, Derk-Jan te Winkel uit Winterswijk, schreef in zijn aantekeningen na het vertrek van de Fransen in 1813 geregeld en met grote zorg over een mogelijke inloting in de nationale militie. Uiteindelijk moest hij een remplaçant nemen voor 250 gulden en een paar jaar later verzorgde hij voor een kennis een remplaçant voor maar liefst 550 gulden.⁸⁸ De Friese boer, Doeke Wijgers Hellema, die als belastingontvanger, mede oprichter van de O.B.A.S, een onderlinge brand assurantie sociëteit, en kerkvoogd, ook niet tot de minste geringste behoorde, schreef eveneens regelmatig over de militie of schutterijen en alles wat daarmee samenhangt. Op 29 van de 435 tellende pagina's van zijn in 1978 gepubliceerde dagboek, valt over deze twee gewapende machten te lezen. De lotingen en vervanging hielden hem een aantal jaren flink bezig. Hij schreef over dorpsgenoten die na veel moeite een plaatsvervanger hadden weten te bemachtigen of waren afgezet en wist precies te melden welke nummers zijn zonen of kleinzonen en boerenknechten hadden getrokken. Hij vreesde de gevolgen van hun inloten voor zichzelf omdat hij dan achter een dure, moeilijk te vinden remplaçant aan moest, maar ook was hij begaan met het lot van de behoeftige boeren en ambachtlieden in hun leerjaren, die geen geld hadden om zich te laten vervangen.⁸⁹ De zorgen die deze Friese notabele had

⁸¹ J. Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen* (Amsterdam 1994).

⁸² Dirk van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (Nijmegen 2002) 146 en 150.

⁸³ Internet: <http://www.bhic.nl/site/pagina.php?id=3027>.

⁸⁴ Nationaal Archief Zuid-Holland (NAZH.) 3.02.25 militieregisters, nr.57.

⁸⁵ Zie over Busken Huet: Olf Praamstra, *Busken Huet. Een biografie* (Amsterdam 2007).

⁸⁶ A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers. Architect 1827-1921* (Zwolle 2007).

⁸⁷ Van Leeuwen, *Pierre Cuypers*, 12.

⁸⁸ A. Doedens, De autobiografische aantekeningen van G.J. te Winkel, boer en ondernemer in het Winterswijkse Miste, in: *De strijd om het bestaan. Bijdragen tot de lokale geschiedenis van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1983) 87.

⁸⁹ H. Algra (ed.), *Kroniek van een Friese boer. De aantekeningen (1821-1856) van Doeke Wijgers Hellema te Wirdum* (Franeker 1978) 46 en 256.

over de gevolgen van de dienstplicht voor de portemonnee en loopbaan van hem en zijn familieleden, kunnen bij armere lagen van de bevolking alleen maar groter zijn geweest.

Het dilemma tussen dienstplicht voor het vaderland en de belangen van de eigen familie, gemeenschap, studie of loopbaan speelde in alle lagen van de negentiende-eeuwse Nederlandse samenleving. Niet alleen Bilderdijk, Tollens, Troelstra of Couperus, maar iedereen, of het nu om de elite, ambachtslieden, winkeliers, boeren, arbeiders of werklozen ging, kwam er op zijn eigen manier mee in aanraking. In de afweging van de burger sloeg de weegschaal vaak door ten gunste van het eigenbelang. Zowel arme als rijke burgers probeerden de dans te ontspringen. Zonen van bemiddelde ouders maakten gretig gebruik van het remplaçantenstelsel. Jongens uit de onderste sociale lagen waagden hun kans meestal noodgedwongen via illegale wegen door bijvoorbeeld inschrijvingen en keuringen te manipuleren. Naast het gebruik van het remplaçantenstelsel, laten ook de vele verzoekschriften en brieven om niet als dienstplichtige te worden opgeroepen en rapporten van ambtenaren en militairen die aanwezig zijn in de archieven, zien dat de dienstplicht door vele Nederlanders werd beschouwd als een zware last. Of ze nu jong, oud, arm, rijk, protestant, katholiek, Hollander of Brabander waren, persoonlijke omstandigheden wogen zwaarder dan de staatseis om het vaderland te dienen. Het vervullen van de dienstplicht was een taak die weinig Nederlanders tot de verbeelding sprak. Dat is voor dit onderzoek een belangrijke constatering, maar van nog groter belang is de vraag in hoeverre er in de loop van de eeuw een verandering in deze koele houding valt op te merken. Die verandering van de beleving van de dienstplicht zou in het verlengde van de probleemstelling van dit onderzoek gezocht moeten worden bij de modernisering van de staat en maatschappij.

2.4 De wapenrok van de koning

De Europese vorsten die na de verbanning van Napoleon weer aan de macht kwamen, steunden het liefst op staande legers met beroepssoldaten die zij door langdurige training en indoctrinatie in kazernes voor hun karretje konden spannen. Dat lag anders met de dienstplichtige burgers die onvrijwillig voor een kortere periode hun intrede deden in de kazerne. Zij waren moeilijker te beïnvloeden, en bovendien vreesden de machthebbers hen als infiltranten binnen de krijgsmacht door mogelijke liberale en democratische opvattingen. Het ideaal uit de radicale fase van de Franse Revolutie: *le soldat-citoyen* (de burgersoldaat) met de daaraan gekoppelde politieke rechten, was voltooid verleden tijd.

Ook in Nederland was de burgersoldaat geen onbekend fenomeen geweest. De patriotten hadden in de tweede helft van de achttiende eeuw burgerbewapening gebruikt als instrument van democratisering. Zij richtten met succes vrijkorpsen en exercitiegenootschappen op die hun democratische aspiraties ten opzichte van orangisten en andere conservatieve krachten moesten benadrukken. In een aantal steden werd door de patriotten deelname aan een burgerkorps met stemrecht verbonden. De relatie tussen burgerbewapening en politieke rechten was in Nederland al vroeg gelegd.⁹⁰ Een Pruisische interventie in 1787, die stadhouder Willem V weer ferm in het zadel bracht, maakte een abrupt einde aan de democratische aspiraties van de patriotten. De omwenteling van 1795, waaruit de Bataafse Republiek ontstond, bracht nieuwe mogelijkheden die slechts gedeeltelijk werden benut. Zo werden de leden van de Eerste Nationale Vergadering in 1796 gekozen via een soort van algemeen kiesrecht – namelijk getrapt en met uitsluiting van bedeeden – voor de mannelijke bevolking.⁹¹ Ook werden in 1797 en 1798 referenda georganiseerd over ontwerpen van grondwet. Maar burgerbewapening in de vorm die de patriotten hadden gepropagandeerd, kwam niet van de grond. De democratisering met stemrecht voor grote groepen mannen werd onder Frans bewind eveneens een halt toegeroepen.

Onder Willem I was net als elders in Europa de koppeling tussen burgerbewapening en politieke rechten verdwenen. Er bestond een wel zeer beperkt kiesrecht, dat alleen was voorbehouden aan een bovenlaag van de bevolking, die zoals we al zagen uit standsbesef niet van plan was de dienstplicht te vervullen. Willem kon dit ideaal uit de Franse Revolutie op het terrein van de legervorming ook helemaal niet gebruiken. Hij streefde immers naar een staand beroepsleger onder zijn regime en dienstplicht was louter noodzaak omdat de werving van beroepssoldaten tegenviel. De consequentie van

⁹⁰ Van Sas, *De Metamorfose*, 183, 288.

⁹¹ Ook moesten de kiezers een politieke verklaring afleggen.

deze dienstplicht tegen wil en dank was dat de legerleiding zich weinig gelegen liet aan de opleiding van dienstplichtige jongens tot gewapende burgers. Het was integendeel de taak van de beroepsofficieren om de dienstplichtige rekruten in kazernes ondergeschikt te maken aan de kern van het leger die zij volgens hun opvatting zelf vormden. Alleen op deze manier brachten dienstplichtigen de aanvulling op de mankracht voor het leger die de koning en legerleiding voor ogen hadden.⁹²

De koning drukte zijn stempel op het leger, wat onder andere bleek uit de toen veel gebezigde uitdrukkingen als 's konings wapenrok dragen', of 'door den koning genomen' voor de legerdienst in het algemeen en de dienstplicht in het bijzonder.⁹³ In de tweede helft van de negentiende eeuw zou deze conservatief-monarchale opvatting het veld ruimen. Hoewel de uitdrukkingen niet direct uit het dagelijks taalgebruik verdwenen, zal in het navolgende blijken dat ze waren achterhaald door de democratisering van de samenleving en in het verlengde daarvan de groeiende belangstelling voor de betekenis van de band tussen staatsburgerschap en dienstplicht.⁹⁴

In de eerste helft van de negentiende eeuw was het echter nog niet zo ver en werden dergelijke liberale geluiden over de rol van de dienstplicht nauwelijks vernomen. Het autocratische bewind van de eerste twee Willems bepaalde het politieke leven in Nederland. Zelfs de Grondwet van 1848, die weliswaar voor rechtstreekse verkiezingen zorgde, bracht niet direct een ommezwaai. Zo bleef het kiesrecht nog lang aan een mannelijke elite voorbehouden omdat de census, de belastingsom die iemand betaalde, aangaf of hij zijn stem mocht uitbrengen of niet. In 1850 bedroeg het percentage kiesgerechtigden onder de mannelijke bevolking van 23 jaar en ouder hierdoor nog maar 10,7 procent; in 1880 was dit percentage slechts gestegen tot 12,3 procent. De politieke besluitvorming speelde zich buiten het gezichtsveld van het merendeel van de bevolking af en buitenparlementaire partijvorming kwam in deze periode nauwelijks voor. Een van de zeldzame uitzonderingen vormde een aantal 'afschafverenigingen' dat in het midden van de negentiende eeuw naar Angelsaksisch voorbeeld werd opgericht door sociaal bewogen mannen en vrouwen. Veel leden van deze verenigingen behoorden niet tot de maatschappelijke elite en waren van het kiesrecht verstoken.⁹⁵ Deze *one-issue-bewegingen*, die in de volksmond ook wel afschaffers werden genoemd, zetten zich in om een einde te maken aan wat zij maatschappelijke misstanden vonden als drankmisbruik, slavernij en het cultuurstelsel.⁹⁶ De toenmalige parlementariërs trokken zich er in eerste instantie weinig van aan. Zij namen volgens de toen geldende liberale opvattingen vrij van maatschappelijke druk en zonder dwang van een partijorganisatie hun beslissingen.⁹⁷ Toch droegen dergelijke initiatieven op den duur bij tot een eerste voorzichtige burgerparticipatie. Bovendien toonden ze de politieke elite dat maatschappelijke betrokkenheid en kritiek van minder welgestelde burgers niet hoefden te leiden tot wanorde of revolutie.

Naast deze behoedzame eerste stappen bleef de Nederlandse burger zonder kiesrecht over het algemeen echter onverschillig over wat zich op landelijk niveau afspeelde. Zijn politieke belangstelling beperkte zich in hoofdzaak tot bestuurlijke besluiten op lokaal niveau. Een nieuwe lokale belasting, de bouw van een kerk, een school of een verbod op bedelen, dat waren kwesties waar de voor hun bestaan vechtende winkeliers, boeren, vissers of ambachtsmannen zich druk om konden maken. Maar net als in de landelijke politiek bleef ook op lokaal niveau de politieke besluitvorming buiten hun zicht en grotendeels voorbehouden aan de leden van een kleine plaatselijke elite, die elkaar benoemden. Bovendien waren deze minder welgestelde burgers zelf onvoldoende geschoold en georganiseerd om een serieus tegenwicht te vormen.

⁹² Schoenmaker, *Burgerzin*, 27.

⁹³ Handelingen der Tweede Kamer 1890-1891, 1091, B.H. Heldt: 'dan wordt zulk een jongen ontrukkt aan het gezin; dan wordt hij zoals dat in den volksmond nog luidt, door den Koning genomen'.

Zie voor wapenrok dragen bijvoorbeeld: Handelingen der Tweede Kamer 1890-1891, 1228, Handelingen der Tweede Kamer 1895-1896, 609 en *Opbouw, Opinieblad voor de Nederlandse Hervormde Kerken*, 29, nr. 37 (1985). Internet: <http://www.opbouwonline.nl/artikel.php?id=11977>.

⁹⁴ Herman Amersfoort, *Dienstplicht, draagvlak en democratie. Visies op de gewapende burgerdienst in Nederland en Europa sinds de achttiende eeuw* (Den Haag 1996) oratie, 4.

Zie hierover ook de studie: Margaret Levi, *Consent, Dissent and Patriotism* (Cambridge 1997).

⁹⁵ De vrouwen waren natuurlijk helemaal verstoken van het kiesrecht.

⁹⁶ Maartje Janse, *De afschaffers. Publieke opinie organisatie en politiek in Nederland, 1840-1880* (Amsterdam 2007).

⁹⁷ Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy, Henk te Velde, *Land van Kleine Gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 150.

Vooral de bevolking op het platteland bleef door de gebrekkige infrastructuur en informatievoorziening in belangrijke mate onwetend over wat zich op landelijk niveau afspeelde. Een dorpeling of boer kwam alleen in de dichtstbijzijnde stad voor kortstondige samenkomsten als kermissen, markten en plechtigheden.⁹⁸ Bovendien was niet alleen de mentale afstand, maar ook het fysiek onderscheid tussen stad en platteland groot.⁹⁹ In het landschapsbeeld waren de steden duidelijk te onderscheiden door de vestingwallen en de stadspoorten waar binnenkomend volk gemakkelijk gecontroleerd en tegengehouden kon worden. Hoewel stadsbesturen in de eerste helft van de negentiende eeuw veel van deze stadspoorten lieten slopen, bleef de controle in veel gevallen in de vorm van een alternatief stevig hek met kantoortje bestaan. De Gemeentewet van 1851 maakte een einde aan de grenspost als plaats van toezicht op vreemdelingen die 's nachts werd afgesloten. Een wet uit 1864 schafte uiteindelijk de gemeentelijke accijnzen af.

Hoewel de urbanisatiegraad van Nederland in vergelijking met andere Europese landen hoog was, woonde en werkte tussen 1800 en 1850 nog altijd ongeveer 65 procent van de bevolking buiten de steden met meer dan 5000 inwoners. Hier moet wel bij worden opgemerkt dat er behoorlijke landelijke verschillen waren. In Holland woonde bijvoorbeeld niet meer dan 45 procent van de bevolking op het platteland, terwijl dat percentage buiten het westen van het land behoorlijk hoger lag. In Friesland leefde ruim 80 procent van de bevolking op het platteland en in Limburg kwam dat percentage zelfs op 84 procent.¹⁰⁰ De Nederlandse burger uit de eerste helft van de negentiende eeuw had dus weinig reden om de dienstplicht te beschouwen als verdediging van politieke rechten die met zijn staatsburgerschap waren verbonden. Hij kon ook moeilijk anders in een land met een bevolking die toen nog merendeels op het nauwelijks ontsloten platteland leefde en waarin hij weinig tot geen zeggenschap had in het bestuur van zijn regio en staat.

2.5 Toenemende belangstelling van een steeds breder publiek

De politieke en maatschappelijke veranderingen die in de tweede helft van de eeuw plaatsvonden, gaven de relatie tussen staatsburgerschap en dienstplicht een nieuw gewicht. De inhuldiging van Wilhelmina in 1898, toevallig hetzelfde jaar dat de dienstvervanging werd afgeschaft, kan als symbool voor de politieke ommezwaai dienen. De situatie op het hoogste staatkundig niveau was toen heel anders dan ten tijde van haar overgrootvader Willem I. De inhuldiging werd een groots volksfeest, dat illustreerde hoe belangrijk de rol van de Oranjevorst was geworden als symbool van nationale eenheid. De moeder van de eerste koningin van Nederland, koningin-regentes Emma, had hier in belangrijke mate actief aan bijgedragen. In de periode van haar regentschap, van 1890-1898, liet zij het koningshuis veel meer in de openbaarheid treden dan gebeurde onder haar overleden man, Willem III. Zo werd een reeks van doelbewust geplande binnenlandse bezoeken met haar jonge charmante dochter Wilhelmina aan alle uithoeken van het land een doorslaand succes, dat ervoor zorgde dat het Oranjehuis sterk aan populariteit won. De bezoeken droegen bij tot een sterkere binding tussen provinciale periferie en nationaal centrum en sloten goed aan bij een tijd waarin de mentale en reisafstand tussen de verschillende delen van het land in snel tempo kleiner werd. Het prestige van de monarchie als symbool van nationale eenheid en continuïteit won terrein en het koningshuis met zijn eeuwenoude tradities werd een geliefd tegenhanger voor de snelle politieke ontwikkelingen die werden gekenmerkt door politieke polarisatie en sociale onrust.¹⁰¹ Al deze ontwikkelingen ten spijt, stelde het werkelijke koninklijk gezag dat de nieuwe vorstin in 1898 kreeg aangereikt met de symbolen: kroon, scepter en rijksappel, daarentegen weinig voor in vergelijking met dat van haar overgrootvader ruim tachtig jaar daarvoor. De koningin was onschendbaar, de ministers

⁹⁸ Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1987) 341.

⁹⁹ Van der Woud, *Het lege land*, 338-339.

Zie de veranderingen in het landschap die Eduard Douwes Dekker volgens zijn biograaf Dirk van der Meulen al in 1852 ervoer toen hij na dertien jaar koloniën weer voet aan wal zette: Van der Meulen, *Multatuli*, 276.

P.R.D. Stokvis, *Het intieme burgerleven. Huishouden, huwelijk en gezin in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2005) 16, 17.

¹⁰⁰ Van der Woud, *Het lege land*, 310.

P. Bairoch, 'Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1970', in: *Démographie urbaine XVe-XXe siècle* (Lyon 1977) 11.

¹⁰¹ H. te Velde, 'Het roer van staat' in 'zwakke vrouwenhanden'. Emma en het imago van Oranje, in: C.A. Tamse (red.) *Koningin Emma. Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn 1990) 179 en 181.

verantwoordelijk, de regering werd gecontroleerd door beide Kamers en buiten het parlement deden belangenorganisaties en verenigingen hun invloed gelden. Er was voor het koningshuis veel veranderd. Enerzijds had een groeiend besef van nationale eenheid nieuwe prestige opgeleverd. Anderzijds was de politieke rol van de Oranjevorsten door de democratisering van de samenleving danig ingeperkt.

In de loop van de negentiende eeuw legden de democratisering en modernisering van de samenleving niet alleen de macht van het Nederlandse koningshuis aan banden. Er vonden ook buiten het hoogste staatkundig niveau, in een breed politiek verband, veranderingen plaats. Zo nam de participatie van de bevolking aan het politiek en maatschappelijk leven sterk toe. Niet alleen mochten steeds meer mannen hun stem uitbrengen – in 1900 had negenenvertig procent onder hen het stemrecht bij landelijke verkiezingen – ook ging een steeds bredere groep burgers zich buiten het parlement roeren en dat gebeurde nauwelijks nog door middel van de *one-issue-partijen* maar vooral door gebruikmaking van de nieuwe mogelijkheden op het gebied van de massacommunicatie. Er braken stakingen uit, handtekeningenacties werden groots opgezet en landelijke massabetogingen werden georganiseerd rond kwesties als de schoolstrijd, het sociale vraagstuk en de kiesrechtproblematiek, die op die manier uitgroeiden tot nationale strijdpunten. De deelnemers aan het protest werden aangemoedigd door confessionele en socialistische politieke leiders die in tegenstelling tot hun liberale en conservatieve parlementaire voorgangers de politieke participatie stimuleerden van burgers die geen stemrecht hadden. Het was de tijd waarin zich een maatschappelijk middenveld vormde van belangenorganisaties die tussen overheid en burger kwamen in te staan. Vakbonden, schoolbesturen, kerkverenigingen en landbouwgenootschappen schoten als paddenstoelen uit de grond en werven hun leden op grond van geloofsovertuiging en politieke opvatting. Hun succes was mede te danken aan het feit dat er onder de burgers meer ruimte ontstond om dergelijke lidmaatschappen aan te gaan. De voortschrijdende modernisering en mechanisatie brachten meer vrije tijd. Zelfs het leven van fabrieksarbeiders en keuterboeren stond niet langer alleen in het teken van werken om te overleven. Zij kregen op politiek terrein meer oog voor hun eigen belang.

De toegenomen vrije tijd zorgde niet alleen voor een groeiende deelname van een steeds bredere groep burgers op politiek terrein, ook de mogelijkheden om deel te nemen aan het sociaal-culturele leven en om te ontspannen namen toe. Vrijtijdsverenigingen als sportclubs en zangverenigingen waren niet langer exclusief het domein van de welgestelde burgerij. Een voorbeeld is de Algemene Nederlandsche Wielrijders-Bond (ANWB), die in 1885 het levenslicht zag.¹⁰² De bond richtte zich aanvankelijk op een klein aantal fietsers uit de sportieve elite, dat zich dit nieuwe transportmiddel kon veroorloven. Maar door een toenemende koopkracht en dalende aanschafprijzen kwam de fiets al snel binnen het bereik van een grotere groep burgers. Het aantal leden steeg van 209 in het beginjaar naar 19.000 in 1898. De bond was bijzonder als eerste Nederlandse massaorganisatie.¹⁰³ Zijn neutrale grondslag was in deze tijd minder opmerkelijk. Meerdere vrijtijdsverenigingen hadden een dergelijke grondslag. Daarnaast kwamen in het laatste decennium van de eeuw ook de eerste verenigingen naar politieke richting of levensbeschouwing van de grond. Zo ontstonden rooms-katholieke en protestantse gymnastiekverenigingen en ook arbeiderszangverenigingen als Stem des Volks, die zich toelegden op het zingen van socialistische strijdlieden. Bovendien toonde een sterk groeiend aantal beoefenaren van voetbal, net als de ANWB met zijn fietsers, een ontwikkeling van elitesport naar volkssport. In het laatste decennium van de negentiende eeuw, organiseerden voetballers zich vooral nog in verenigingen om in competitieverband te kunnen spelen, maar al snel na de eeuwwisseling zouden verenigingen met een verzuilde signatuur de Nederlandse voetbalwereld verder mee helpen inkleuren.¹⁰⁴

Het dagelijks leven van de burgers speelde zich op allerlei terrein in toenemende mate af binnen eigen elkaar beconcurrerende levensbeschouwelijke richtingen: een proces dat sinds de jaren dertig van de twintigste eeuw verzuiling wordt genoemd. De term en vooral het verleidelijke gebruik ervan worden

¹⁰² Officieel is 1883, toen de voorganger 'Nederlandsch Velocipedisten-Bond' werd gevormd, het jaar van oprichting.

¹⁰³ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 208-209.

¹⁰⁴ Zie internet: <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Sportverenigingen>.

de laatste jaren door verschillende historici bekritiseerd.¹⁰⁵ Het proces was volgens hen niet zo statisch en bepalend voor de ontwikkeling van Nederlandse samenleving als de populaire beeldspraak van het door protestantse, katholieke, socialistische en neutraal-liberale zuilen gedragen dak van de Nederlandse staat oproept. Zij ontkennen daarbij echter niet dat groepen burgers zich in de laatste decennia van de negentiende eeuw op grond van hun levensbeschouwing steeds sterker van elkaar gingen scheiden en zich gingen organiseren in aparte gemeenschappen. Deze manier van organisatie, hoewel dus minder eenduidig als de term verzuiling doet vermoeden, lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met het proces van nationale eenwording. In de zuilen, die misschien beter als gemeenschappen of verbanden kunnen worden aangeduid, is het referentiekader immers niet de nationale staat maar de eigen levensbeschouwing. Toch droeg deze verkokerde samenleving ook bij tot nationale integratie. De beeldspraak van het dak met de vier zuilen was niet helemaal uit de lucht gegrepen. Zo werden vergaderingen van verschillende belangenorganisaties en bonden landelijk georganiseerd en bespraken de leden kwesties die evengoed de inwoners van Limburg als die van Groningen aangingen. Plaatselijke belangen en tegenstellingen raakten op de achtergrond.¹⁰⁶ Daarnaast droeg de felle politieke strijd tussen de verschillende levensbeschouwelijke richtingen over zaken als onderwijs, kiesrecht en armoedebestrijding ertoe bij dat Haagse politici rekening moesten gaan houden met burgers uit alle delen van het land die bij deze kwesties betrokken raakten vanuit hun protestantse, katholieke, socialistische of liberale achtergrond.

De kwesties konden in die tijd tot belangrijke landelijke strijdpunten uitgroeien dankzij de infrastructurele, communicatieve en technologische vernieuwingen uit het laatste kwart van de negentiende eeuw die het isolement van de lokale gemeenschap openbraken en de landelijke gebeurtenissen in de regio brachten. De communicatie tussen inwoners uit de verschillende dorpen en steden werd over korte en lange afstand aanzienlijk makkelijker. Voor de lange afstand waren de snel groeiende aanleg van verharde wegen en de komst van de trein bepalend. Later in de eeuw zorgden de tram en de fiets ervoor dat de Nederlander op korte afstand niet langer afhankelijk was van zijn loopvermogen of de draagkracht van paard en wagen.¹⁰⁷ Dankzij deze revolutie in mobiliteit won het inzicht terrein dat er meer was om over te discussiëren dan de gebeurtenissen in de eigen gemeente of regio. De afschaffing in 1869 van het dagbladzegel, een belasting op kranten, was in dit kader ook van groot belang. De kranten werden een stuk goedkoper en de berichtgeving over landelijke vraagstukken raakte binnen het handbereik van een groeiende groep burgers. De wereld buiten de eigen gemeenschap kwam op die manier ook zonder vervoermiddelen dichterbij. Het begrip staatsburger kreeg voor steeds meer Nederlanders invulling. Ze kregen door alle nieuwe mogelijkheden een beter besef van wat zich op nationaal niveau afspeelde en konden zich, los van de vraag of ze het eens waren met het beleid, makkelijker identificeren met de Nederlandse staat.

De politieke ontwikkelingen en modernisering van de samenleving leidden ertoe dat in de laatste decennia van de negentiende eeuw ook de politieke belangstelling voor de dienstplicht toenam. Zo kwam het remplaçantenstelsel onder steeds zwaardere druk te staan omdat het niet langer alleen door een groot deel van de legerleiding om militaire redenen werd afgewezen, maar ook door steeds meer burgers als een sociaal onrechtvaardig systeem werd beschouwd. Militairen en burgers organiseerden zich in 1875 zelfs in een eigen 'afschaf' vereniging: de Antidienstvervangingsbond. Een aantal jaren later volgde een reactie van katholieken, die niets wilden weten van het ideaal van de Antidienstvervangingsbond en daarom een eigen bond oprichtten: de Oranjebond. De discussie over het nut en de rechtvaardigheid van de vervanging zou, naast die over het stemrecht, de sociale kwestie en de schoolstrijd zelfs uitgroeien tot een waar landelijke strijdpunt. Er is in deze periode in de pers en

¹⁰⁵ Zo betoogde de historicus Peter van Dam onlangs dat de Nederlandse samenleving veel complexer in elkaar zat dan het beeld dat de term verzuiling oproept. Nederland was niet netjes in zuilen in te delen. Er bleven onderling contacten tussen de verschillende zuilen en binnen die zuilen was de organisatie niet altijd eenduidig. De protestanten waren bijvoorbeeld onderling zo sterk verdeeld dat er volgens hem moeilijk gesproken kan worden van een protestantse zuil. Van Dam spreekt liever van zware gemeenschappen die zich kenmerken door sociale verplichtingen en sterke integratie op basis van levensbeschouwing van hun leden, maar ook ruimte lieten voor contacten en initiatieven buiten de eigen kring. Ook vormde Nederland geen uitzondering. In andere Europese landen als Duitsland, België en Zwitserland ontstonden net zo goed dergelijke zware gemeenschappen op basis van levensbeschouwing: Peter van Dam, *Staat van Verzuiling: over een Nederlandse mythe* (Amsterdam 2011).

¹⁰⁶ Henk te Velde, Hans Verhage (red.) *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland* (Amsterdam 1996) met name: 5, 78 en 129.

¹⁰⁷ Te Velde, *Gemeenschapszin*, 208.

vergaderzaaltjes uitvoerig over het vraagstuk geschreven en gedebatteerd. Naast deze one-issue-bonden lieten ook werknemersorganisaties als het ANMV (Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond), kiesverenigingen en landbouworganisaties zich over dienstvervanging uit. Bovendien gingen overheid, kerken en particulieren zich in toenemende mate bemoeien met het lot van de dienstplichtigen. Het was de bloeitijd voor militaire tehuizen, die door katholieken en protestanten in kazernesteden werden opgericht om dienstplichtigen op te vangen en vooral om ze binnen de eigen gezindte te houden.

In de eerdere studies over de dienstplicht uit de tweede helft van de negentiende eeuw is het groeiende debat en de kentering in het denken over dienstplicht in de politiek en bij de legertop uitvoerig behandeld.¹⁰⁸ Hieruit blijkt dat het denkbeeld uit de jaren van Willem I, dat de dienstplichtigen alleen een aanvulling in mankracht waren voor het beroepsleger, zijn tijd had gehad. Politici, ambtenaren en officieren dichtten de dienstplicht in toenemende mate een betekenis toe als instrument voor nationale integratie: het leger als school der natie. Het doel van de dienstplicht, die jongens uit alle windstreken bij elkaar bracht, was niet langer alleen drillen en disciplineren, maar nu ging de aandacht in toenemende mate uit naar zaken als scholing, een nuttige vrijetijdsbesteding en onderwijs in nationale deugden en waarden. Tijdens de Eerste Wereldoorlog en in het verdere verloop van de twintigste eeuw zou dit beleid een nadere invulling krijgen. Maar ook bij het aantreden van koningin Wilhelmina in 1898 was er reeds het een en ander veranderd onder invloed van de zich moderniserende staat en ontwikkelende samenleving. Zo voerden de maatschappelijke bovenlaag van politici en officieren al in de negentiende eeuw belangrijke hervormingen in het kazerneleven door als bijvoorbeeld verbeteringen in rechtspraak, onderwijs en levensomstandigheden. De vraag is echter in hoeverre het gedrag van de lagere bevolkingslagen, die uiteindelijk de dienstplicht ondergingen, werd beïnvloed door deze ontwikkelingen tussen staat, samenleving en leger. Die bevolkingsgroepen lieten zich niet onbetuigd tijdens het rekruteringsproces dat bepaalde of iemand in de kazerne moest dienen of niet.

¹⁰⁸ Bijvoorbeeld: Schoemaker, *Burgerzin* en W. Klinkert, *Het Vaderland Verdedigd. Plannen en opvattingen over de defensie van Nederland* (Den Haag 1992). Zie ook paragraaf 1.5.